ROBERT LAWLESS

Co je to KULTURA

VOTOBIA

© Robert Lawless, 1979
Translation © Stáňa Andresová, 1996
© Votobia, 1996
ISBN 80-7198-106-0

Kapitola I.

MODELY V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH

Úvody do vědeckého systému začínají obvykle poukazem na to, že předpokladem veškerého vědění je *řád*, který existuje v toku zažívaných událostí. Jeho existenci nelze dokázat, protože my sami ve svém biologickém, psychologickém a sociálním životě souvislost a kontinuitu požadujeme. V touze po řádu naší vlastní existence jsme ho mohli přírodě a skutečnosti prostě vnutit. Jinými slovy, věda může být jen o málo víc než umění hledat to, co jsme se rozhodli vidět.

Ještě důležitějším předpokladem, o němž se tak často nehovoří, je to, že *realita* skutečně existuje někde vně – někde mimo náš mozek –, skutečnost dostatečně skutečná pro většinu z nás, takže se všeobecně shodneme na velikosti a formě

jejích hutnějších entit, na tom, co jsme viděli, slyšeli, cítili, chutnali. Ať už jsme či nejsme vědecky zaměřeni, jsme zajedno v tom, že to něco mimo nás, co nazýváme realitou, můžeme měřit, dokumentovat, diskutovat o tom, a dokonce, i když s potížemi, předvídat. Věříme, že realita *existuje* a je uspořádaná. Věda je tedy v základě i v jednotlivostech systémem víry.

Nezakoušíme však syrovou realitu ani prvotní řád. Navzdory subjektivnímu dojmu reality vnímané přímo je vše, o čem se domníváme, že to známe, zprostředkováno množstvím různých filtrů. Prvním z nich jsou naše smysly. Naše vjemy jsou uspořádány nejen biologicky, ale i sociálně. Smysly zprostředkují vnější podněty přicházející do mozku a společně s ním je strukturují, abychom je mohli užít jako informace pro rozhodování a jednání. Smysly nejsou nástrojem měření odděleným od našeho vlastního očekávání, prostředí a způsobu života. Lidé s různým očekáváním a z různého prostředí mohou stejné věci „vidět" rozdílně.

Dále si musíme ujasnit, že přístroje ani měření neexistují nezávisle na lidských záměrech. Všechny nástroje a systémy měření byly vytvořeny lidmi, a co je ještě důležitější, byly vytvořeny, aby odpověděly na otázky, které si lidé kladou. V metru, sekundě, IQ není tedy nic ne-lidského ani nad-lidského. Nedotýkají se syrové reality ani nezachycují prvotní řád. Pomáhají pouze odpovídat na určité otázky, které se některým lidem zdají důležité. A důležité jsou pro ně proto, že tito lidé mají jistá očekávání, způsob života a podmínky, na jejichž základě tyto otázky vznikly.

Když jsme si ujasnili filosofický základ, zamysleme se nad tím, proč je tak důležité si uvědomit, že vše, co víme o tzv. realitě, k nám přichází formou zprostředkovaných a filtrovaných údajů. Především to znamená, že nemáme brát příliš vážně to, o čem se domníváme, že o světě víme. Žádný jednotlivý aspekt vědění, učení nebo vzdělání není absolutní konečnou pravdou, a není jí ani koncept kultury, o němž budeme hovořit. Věda nenabízí nic, co nemá lidský původ, co nemů-

že být zpochybněno. Neberme *sami sebe* jako vědce příliš vážně. Oceňme nové způsoby pohledu. Nemusíme se bát, že to povede k přílišné demokracii faktů, názorů a pouček. Existují kritéria validity vědeckých prací. Názor jednoho nemusí být stejně dobrý jako názor druhého.

Tento neuctivý pohled na nepoznatelnou realitu není mezi laiky, kterým chybí vzdělání v přírodních nebo sociálních vědách, běžný. Představa, že nikdy nemůžeme poznat bezprostřední realitu nebo nepochybnou pravdu, lidi zneklidňuje. Zdá se, že většina z nás touží po jistotě, po pevné, neměnné pravdě, k níž se může přimknout. Lidé se zkrátka cítí spokojenější, když vidí ve světě předvídatelný pořádek a když se očekávání, jak se budou druzí chovat, náležitě splní.

Modely a vytváření modelů

Jak laikové, tak vědci vnímají v okolním světě realitu a řád. Jak vlastně člověk nakládá s nediferencovanou změtí podnětů, která útočí na jeho smysly, a co ho přivádí na myšlenku, že řád

a předvídatelnost existuje? Lidé samozřejmě nemohou obsáhnout realitu celou, na to je v každém okamžiku příliš složitá a proměnlivá. Při zacházení s působícími jevy, s okolním světem a zvláště s lidským chováním (včetně vlastního) užívají zjednodušené reprezentace „reálného světa", kterou nazýváme *model*.

Tento název tu užíváme obecně pro jakýkoliv systematický celek domněnek, vytvořených lidmi na základě pozorování. Model je zjednodušená imitace nějakého pohledu nebo šablony, kterou lidé přikládají na realitu. Je nástrojem, který má člověka provést její zahlcující složitostí. Organizuje informace a vybírá použitelné údaje. Jak jsme se zmínili, působí v tomto smyslu jako filtr. Všechno, co známe, prochází filtrem modelů, které užíváme ve vnímání okolního světa. Nahrazují nám realitu, kterou nebude nikdo nikdy znát úplně jistě. Protože model není realita samotná, ale nahrazuje ji simplifikací jevů, které chceme vysvětlit a zhodnotit, můžeme mít několik rozdílných modelů téže věci. Ukažme si to na příkladu:

První představa, která se nám vynoří při slově

model, je model vlaku. Jistě budete souhlasit, že je podobný skutečnému vlaku, ale nikdo si ho s ním nesplete. A dále, tento specifický typ modelu – hračka – nám sděluje pouze určité údaje o vlaku, jako je celkový design a relativní velikost částí. Neřekne nám však nic o rychlosti reálného vlaku, o jeho koňské síle, ekonomických možnostech, mechanickém příslušenství apod. K tomu potřebujeme výkonnostní tabulky srovnávající tonáž vlaku, spotřebu paliva a provozní vzdálenost. A abychom znali vhodné umístění vlaku v kontextu širší ekonomiky, musili bychom užít nějaké výpočetní tabulky. To vše jsou modely, představující některé, ale ne všechny vlastnosti určité části reality – v tomto případě vlaku. To neznamená (a tohoto nedemokratického aspektu vědy si vždy musíme být vědomi), že všechny modely jsou stejně dobré a že jen reprezentují různé vlastnosti jevu. Jsou modely dobré a modely špatné. Levný model vlaku může mít např.tak málo pohyblivých součástek, že nemůže dát majiteli správnou představu o tom, co patří patří ke skutečnému vlaku.

Jiným příkladem modelů jsou grafy, náčrtky, mapy, tabulky o organizaci, rozhodovací diagramy, schémata počítačových programů, genealogická schémata, diagramy a samozřejmě hračky a hry. Modely mohou být vyjádřeny prózou či dokonce poezií. O teoriích, hypotézách, tezích, paradigmatech a ideích, tedy o tom, co nazýváme modelem, píší i spisovatelé. Formální analýza modelů je může různě třídit, dělit podle tříd, podtříd, úrovně abstrakce atd. Pro náš účel – proniknout do pojmu kultury stačí seznámit se s dvěma typy modelů. Začneme lidovými, a potom se budeme zabývat analytickými.

Lidové modely

Jak jsme uvedli, pociťujeme všichni v prožívaných událostech řád a předvídatelnost. Pokud bychom toto subjektivně vnímané zdání reality neměli, byli bychom psychicky ochromeni. Nevěděli bychom, zda nás první osoba, kterou potkáme, pozdraví nebo zabije, zda sklenice vody v restauraci nebude otrávená, zda auta nebudou jezdit

po chodníku a učitelé dávat jenom pětky, zda slunce nezmizí a nebe nespadne.

Na začátku jsme se shodli, že nelze souběžně vnímat všechnu realitu, kterou mohou naše smysly uchopit, že musíme to, co vidíme, diskriminovat. Musíme většinu podnětů blokovat, abychom mohli efektivně zacházet s jejími malými vybranými částmi. Reprezentace částí našeho všedního světa musí být přiměřená a spolehlivá, abychom mohli zpracovat běžné životní záležitosti. Jinými slovy, potřebujeme model. Modely, které užíváme jako vodítko v běžných, každodenních záležitostech, nazýváme *lidové modely*. Protože naše štěstí, duševní zdraví a efektivita chování závisí z velké části na naplnění našeho očekávání jinými lidmi a událostmi kolem nás, je výhodné užívat modely podobné těm, které užívají druzí. Jinak řečeno, můžeme „fungovat" pohodlněji mezi těmi, kdo užívají stejné lidové modely jako my. Vede to k tomu, že lidé, kteří se hodně stýkají, kteří jsou v časté vzájemné interakci, užívají obvykle podobné lidové modely. Taková skupina lidí se nazývá *společnost*.

Aby měli podobné modely, nemusí být lidé nezbytně v přímém kontaktu. Lidové modely všech společností vykazují podobnosti, nazývané obvykle *univerzály*, neboť všichni lidé si jsou fyziologicky, biologicky i i psychicky podobni. Členové všech společností se setkávají se stejnými problémy při styku s prostředím a chováním ostatních, nalézají podobná řešení a vytvářejí podobné modely. Ale to teď není důležité. V tuto chvíli si stačí pamatovat, že lidové modely, užívané členy téže společnosti si budou navzájem podobnější než lidové modely, užívané členy odlišných společností. Společnosti, které mají tolik členů, že není možné, aby měli mezi sebou osobní kontakty, vyvinuly jiné cesty, např. formální výchovu, aby svým členům zajistily užívání stejných lidových modelů.

Z toho, že jsou lidové modely pro všechny stejné, vyplývá jejich jedna vlastnost, a to, že jsou pro nás připraveny, už když do společnosti vstupujeme, tj. když se narodíme. Učení se lidovým modelům věnujeme značnou část života. Podle našeho životního postavení se můžeme naučit

úspěšně ovládat chování jiných, protože nám některé části lidového modelu poskytují výhody, nebo s námi mohou manipulovat ti, které lidový model zvýhodňuje před námi. Můžeme to ilustrovat na krátkém hypotetickém příkladu, na němž jsou patrny i další vlastnosti lidových modelů. Předpokládejme, že obecný lidový model členů americké společnosti tvrdí, že komunismus je špatný a amerikanismus správný. V zemi, kde probíhá občanská válka mezi komunistickými a nekomunistickými silami, se nalézá nafta nebo jiné přírodní zdroje a zároveň může být odbytištěm pro americké průmyslové výrobky. I když americký prezident i jiní mluví o „národní bezpečnosti", o tom, že „Spojené státy investují v zahraničí", o „zájmech Ameriky ve světě", „státních ekonomických potřebách" atd., je jisté, že tato prohlášení převažujícího lidového modelu zastírají tu část reality, v níž velký byznys a soukromé podnikání jsou kladeny na stejnou úroveň se zájmy společnosti.

Manipulovatelnost symbolickými složkami

lidových modelů lze doložit následující otázkou: „Obětují mladí Američané ve válce své životy proto, aby velké společnosti získaly kontrolu nad surovinovými zdroji a odbyt pro své výrobky, nebo aby chránili svou zem před ohrožením nepřítelem?" Vidíme, že s lidovými modely je to složitější a že jejich strohá definice jako reprezentantů reality může obsahovat více, než se na první pohled zdá.

Dozvěděli jsme se, že lidové modely poskytují členům společnosti rámcové vodítko pro chování a očekávání, jinak řečeno, pomáhají společnosti fungovat. Zároveň jsme si však ukázali, že lidové modely mohou prospívat některým členům společnosti více než jiným. Prakticky to znamená, že odrážejí zájmy *socioekonomické elity*. Nepřekvapuje to, protože členové elity mají moc ovládat komunikaci a symboly, vynucovat si respekt a vynášet sankce nebo trestat ty, jejichž chování se nebezpečně odchyluje od „modelového". Z toho také vyplývá, že lidové modely jsou *normativní*. Zvyšuje-li se socioekonomická nerovnost a do-

chází k propastným rozdílům mezi bohatými a chudými, mocnými a bezmocnými, vidíme, jak převládající lidový model celé společnosti začíná odrážet zájmy bohatých, mocných a elity.

Říkáme-li, že lidové modely jsou normativní, znamená to, že očekávané chování a žádoucí názory v nich obsažené jsou považovány za normální, správné a dobré. Lidové modely samy o sobě neobsahují žádný mechanismus, který by je mohl zpochybnit, testovat nebo odmítnout. Jejich normalizační síla spočívá v tom, že ti, kdo je nepřijmou, ohrožují svůj status členů společnosti, neboť jejich akceptování je projevem příslušnosti k ní. Zde se vynořuje určitý problém. Jestliže je lidový model normativní, autoritativní a někdy i viditelně škodlivý pro některé členy společnosti, zvl. chudé, bezmocné a nepřizpůsobivé, jak může být přijímán všemi členy společnosti jako nepochybně správný? Částečnou odpovědí je, že ne všechny diktáty lidového modelu jsou akceptovány vždy a všemi. Každá moderní společnost a možná, že vůbec každá společnost, má své disi-

denty, ty, kdo dominantní lidový model odmítají. Pokud některé požadavky lidového modelu neplní velká část společnosti, přestává být vyžadované chování nebo přesvědčení normativní a tím přestává být součástí lidového modelu. Takové změny v chování, provázené ztrátou příslušných požadavků v lidových modelech nebo přinejmenším jejich oslabením, pozorujeme zvláště v posledních letech. Příkladem je předmanželský sex nebo sexuální styk bez uzavření sňatku. Změnami se budeme ještě podrobněji zabývat. Zde stačí, když řekneme, že změna uvnitř lidového modelu je paradoxní tím, že jeho charakteristickou vlastností je víra lidí v jeho neměnnost a dokonce neměnitelnost.

Ale lidové modely nebo přinejmenším jejich části se stále mění.

V téže společnosti mohou existovat i různé submodely. Většina moderních společností má tzv. minoritní skupiny různého druhu – etnické, náboženské, filosofické, které jsou pouze zčásti integrovány do způsobu života dominantní skupi-

ny. Tyto minority mohou užívat *lidové submodely*, které obsahují mnoho z dominantního lidového modelu, ale také různé varianty a pohledy specifické jen pro ně.

Další vlastností lidového modelu je racionalizace. To znamená, že ti, kdož ho plně neakceptují, jsou vyvrhováni ze společnosti, ba i z lidského společenství. Tento atribut je sebezáchovný, protože to bývají právě chudí, bezmocní a bezprávní, nikoliv elita, kdo mají nejblíž k tomu odvrhnout dominantní lidový model, a kteří jsou také podle jeho kritérií nejméně úspěšní. Příčinou neúspěchu neelitního člena je podle elity a norem lidového modelu právě to, že požadavky modelu plně neakceptuje. Nelze očekávat, že ti, kdo se drží lidového modelu – ať mezi elitou nebo ne-elitou – poukáží na to, že je ne-elita utlačována. Už proto ne, že lidový model tento útisk *ospravedlňuje*.

V tradičním americkém lidovém modelu jsou chudí chudými proto, že jsou líní. Normy lidového modelu usilovnou práci nejen předepisují, ale tvrdí, že bude odměněna úspěchem. Jestliže tedy

není někdo úspěšný, nepracoval dostatečně usilovně. Ačkoliv „neúspěšnost" chudých má ve skutečnosti kořeny v historické nerovnosti vývoje vlastnického práva, která se postupně v americké společnosti institucionalizovala, lidový model nikdy tyto nerovnosti nezkoumal. Ověřování je funkcí analytických modelů.

Představa, že v rozvinutých společnostech lidový model ospravedlňuje vykořisťování ne-elity, vede ke zpochybnění pravidel dominantního lidového modelu. Na toto přiznání, že lidové modely odrážejí zájmy elity, pohlížíme jako na cynickou vědomost. Její vývoj ilustruje následující příklad: Bohatství jen jednoho z bratří Rockefellerů, Nelsona, obnášelo podle revize Mezinárodního finančního úřadu v září 1974, v době jeho vystoupení v senátu při kandidování na viceprezidenta, zhruba dvě stě osmnáct milionů dolarů v jistinách a osobních aktivech. Ačkoliv je to číslo nepatrné ve srovnání s miliardovým bohatstvím J. P. Gettyho, Howarda Hughese, H. R. Perrota a jiných, je to dvaadvacettisíckrát víc, než je průměrný příjem čtyřčlenné ame-

čtyřčlenné americké rodiny. Je cynické vědět, že je nemožné, aby Nelson pracoval dvaadvacettisíckrát usilovněji než běžný Američan, ať jeho práci měříme časem,vydanými kaloriemi či jinak. Rozdíl ve finančním úspěchu nemůže být tedy měřen a odůvodňován leností nebo posedlostí prací, jak to dělá lidový model. Cynická vědomost je už krokem přesahujícím lidový model, ale ještě není součástí skutečných analytických modelů. Může však připravit půdu pro jejich přijetí.

Uvedený příklad nám ukázal také další vlastnost lidových modelů: Poskytují co možná nejméně informací. I když vstřebávají úspěšně protichůdné údaje, informace jsou vždy potenciálním nebezpečím pro jejich integritu. To vysvětluje historický zájem společnosti na kontrole a limitování množství a kvality informací, které se dostanou na veřejnost. Totéž platí o elitě vzhledem k jednotlivým informacím.

Měli bychom ještě uvést, že lidové modely existují jak v lidské mysli, tak na papíře. Jejich psanou formu užíváme například ve formální výchově, neboť výchovné instituce všech společností slouží k tomu, aby naučily lidi akceptovat dominantní lidový model a v jeho rámci pracovat. Nejryzejší lidové modely pocházejí od lidí nezasažených „cynickou vědomostí" a od těch, kteří neznají analytické modely.

Analytické modely

Stejně jako lidové jsou i analytické modely vodítkem ve složitosti reality. Jako modely mají všechny vlastnosti, o kterých jsme hovořili. Vyvíjely se však jinak než lidové modely a slouží také jiným účelům. Vytvořili je ti, kdo hledají vysvětlení a pochopení jevů. Badatelé v sociálních vědách je užívají k objasnění toho, co pozorovali, abychom mohli lépe porozumět lidským názorům a chování.

Na první pohled je jasné, že lidové modely nejsou přiměřené otázkám, které sociální vědy nastolují. Pokud totiž vysvětlují názory a chování, dělají to normativně; to znamená, že tvrdí, že věci

jsou takové, jaké jsou, protože je to tak správné a dobré.

Ve skutečnosti chování a přesvědčení nevysvětlují, ale hodnotí je a ospravedlňují. Podle normativních kritérií je určité chování správné, a proto je dovoleno, určitý názor je špatný, a proto je odsuzován. Lidové modely nám říkají pouze co máme dělat, nikoliv proč to máme dělat. Jakékoli srovnávání jiných společností měřítky společnosti naší, hodnocení jejich chování a názorů naším lidovým modelem vede k tomu, že je jednoduše považujeme za nesprávné, bláznivé, iracionální nebo hloupé. Pokud jsme omezeni pohledem našeho vlastního lidového modelu, nedozvíme se nic o tom, proč se jiní lidé chovají a myslí jinak než my. Takový sterilní pohled nazýváme *etnocentrismem*.

Analytické modely musí mít transsociální pohled, což znamená, že vylučují etnocentrismus tím, že se vyhýbají pohledu jedné společnosti nebo jednoho lidového modelu. Reprezentují chování, struktury, organizace a instituce lidí všech

zemí a všech dob. Jsou vytvořeny a založeny na kritériích vznikajících mimo komplexy, které prověřují a reprezentují. Podotýkáme však, že analytické modely nejsou nikdy úplně prosty vlivu lidových modelů těch, kdo je vytvořili, protože všechny modely jsou svým vlastním produktem, mají sociální význam a existují v sociálním kontextu. Představa objektivity, myšlenka, že vyjadřují pravdu nedotčenou lidskými sklony, je zamlžujícím mýtem scientismu. Každý vědec, ať přírodního nebo sociálního oboru, který vyjadřuje víru v možnost vědecké objektivity, vyjadřuje právě jen víru. Vědci v sociálních vědách mohou udělat nanejvýš to, že si ujasní své vlastní názory vycházející z jejich vlastních lidových modelů a pokusí se je zvládnout osobní kázní. Analytické modely musí připustit, že při konstrukci procházejí filtry, musí zřetelně přiznat své vlastní předsudky.

Protože je sociální kontext součástí každého z nás a protože existujeme pouze jako sociální bytosti, nedovedeme zkoumat naše vlastní sociální

vztahy zcela objektivně a nikdy nemůžeme zaujmout pohled zvnějšku. Aplikace transsociálně vytvořených analytických modelů na nás samotné nám pomůže ozřejmit některé nepodložené předpoklady, na nichž spočívají další analytické modely, ale nikdy nebudeme mít čistý, nekontaminovaný analytický model. Další generace, které překročí současný stav společnosti, odhalí v našich analytických modelech domněnky a tendence pocházející z našich lidových modelů a vytvoří své vlastní analytické modely.

Součástí analytických modelů, spíše jejich stavebním materiálem než vlastnostmi, jak jsme o nich mluvili, je struktura, funkce a proces. *Struktura* se vztahuje k formě, kterou může myšlenka, akce nebo předmět mít. Fyzická tělesa můžeme vážit, měřit a dokumentovat různými způsoby. Chování můžeme popsat v hrubých rysech či v detailech, z hlediska pozorovatele nebo aktéra, v druhém případě bude zahrnovat i myšlení.

Struktury mají obvykle logickou a kongruentní formu. Např. knoflíky mají určitou strukturu, kterou můžeme podrobně popsat. Ale i přes značné rozdíly mezi nimi nemá žádný půl metru v průměru nebo není z vosku. Pokud ano, pak jde o umělecký artefakt. Struktura knoflíků – stejně jako struktura jednotlivých činností nebo myšlenek je jistým způsobem limitována, protože slouží určitému účelu. Tento účel nazýváme *funkcí*. Protože původní funkcí knoflíků je upevnění oděvu, musí jejich struktura, forma, skladba, váha aj. odpovídat určitým kritériím. Funkce je tedy finální účel, kterému předmět, činnost nebo názor slouží a který odůvodňuje jeho strukturu.

Pokud vědec správně postihne strukturu a funkci pro sestavení analytického modelu, všimne si pravděpodobně určité opakující se pravidelnosti. Tyto pravidelnosti nazýváme vzorce.

Vzorce (patterns) jsou sociálně standardizované způsoby jednání, myšlení a cítění (nebo typy vyráběných knoflíků). Jsou kvantitativně nebo kvalitativně ustálené, ale nemůžeme je statisticky určit, protože v mnoha oblastech lidského chování a přesvědčení se projevuje tendence vytvářet

vlastní ustálené způsoby. Svou platnost v sociálních vědách získávají často díky vehemenci, s jakou badatel jejich existenci prosazuje. Protože ustálení vzorců se málokdy opakuje a není určeno kolik případů je vytváří, můžeme říci, že je badatelé při konstrukci analytických modelů stanoví na základě intuitivního předpokladu pravděpodobnosti. Pro ilustraci uvádím jednoduchý příklad:

Požádáte-li Američana, aby počítal na prstech, začne pravděpodobně ukazovákem. To je americký způsob. Očividně jde o vzorec, naučený během života. Jak si tím, že jde o vzorec chování, můžeme být jisti? Kolika Američanů se musíme zeptat, jak provedeme jejich výběr? Existují také subkulturní variace mezi minoritními skupinami? Badatel samozřejmě přestane v určitém bodě pochybovat a považuje existenci a způsob počítání za prokázané. Je to v tom okamžiku, kdy považuje za vysoce pravděpodobné, že další dotazovaná osoba odpoví stejně jako předešlé. Většina „vědeckých" objevů v sociálních oborech je založena na podobné *nevyjádřené teorii pravděpodobnosti.*

V uvedeném příkladu můžeme pokračovat. Požádáme-li o počítání Němce, začne pravděpodobně palcem, požádáme-li Filipínce, začne malíčkem. Existuje tedy *univerzální vzorec*, tj. počítání na prstech a *lokální vzorce*, různé způsoby nebo variace počítání, které jsou vymezené etnickými, národnostními nebo regionálními hranicemi. Řeč je univerzální vzorec, anglický jazyk je lokální vzorec.

Určitě jste si všimli, že při probírání struktury a funkce jako složek analytického modelu jsme se nezmínili o změnách v čase. Ale jak víme, je čas součástí toho, co pokládáme za realitu, a čas nutně předpokládá změnu. I když někdy můžeme hovořit o struktuře a funkci v těchto modelech jako by se jich změna netýkala, jako by byl model fotografií akce ustrnulé v čase, analytický model, který nebere v úvahu čas a změnu – historii – zkresluje chápání skutečnosti. Složka analytických modelů, která se změnou, vývojem a historií pracuje, je *proces*.

Vývojová nebo kumulativní změna na kterékoliv úrovni odráží uspořádané a logické obměny –

modifikace. Například knoflíky se během doby měnily, ale změny se držely logicky v mezích struktury a funkce. Také změna určité části, např. užití drátěného oka pro nit v r. 1760 místo vyvrtané dírky, následovala po řadě kroků, které jí předcházely. Všechny struktury jsou tvořeny prvky, které mají určitou funkci, a jestliže se tyto části mění, hovoříme o procesu. Vzorce chování a myšlení se objevují, trvají a přecházejí v jiné po stránce struktury, funkce a procesu a analytický model s tím musí počítat.

Ve společenských vědách užíváme mnoho typů analytických modelů. Pro představu, co mohou obnášet, se zmíníme o čtyřech nejznámějších.

Model výběru zkoumá mechanismy a nástroje, které jedinec používá při rozhodování, při volbě mezi alternativami a při řešení problému. Největší uplatnění má v situaci s jasnými alternativami, jako je hlasování, hazardní hra, nakupování. Zvažuje rizika a výhody, počítá se ztrátami a zisky. Je nazýván také modelem rozhodování nebo racionálním modelem.

Model směny vychází převážně z ekonomie a užívá pojmy jako tržní mechanismus, vzájemná výměna, maximalizace zisku, křivka nabídky a poptávky. Obvykle je užíván v tržním chování. Pro sociální chování může být užitečný tam, kde alespoň jednu složku chování lze považovat za určitý druh zboží.

Model adaptace je převzat z psychologické teorie učení a uplatňuje se nejlépe při vysvětlování změny chování jedinců nebo skupiny jako reakce na zkušenost nebo změnu vnějšího prostředí. V sociální psychologii je často užíván ke zkoumání změn postojů. V sociálních vědách ho lze aplikovat na širokou škálu sociálních a ekologických situací. Často ukazuje, jak se společnosti vyvíjely a měnily tím, že měnily své prostředí a těmto změnám se přizpůsobovaly.

Model difuze představuje způsob, jakým se vzorce chování, postoje a informace šíří uvnitř společnosti a z jedné společnosti do druhé. Tyto modely jsou převážně převzaty z antropologie a sociologie. Pomáhají nám porozumět šíření zpráv, pověstí, smyšlenek, symbolů a propagandy.

Rozdíl mezi lidovými a analytickými modely

Lidové modely jsou stereotypní, specifické, komplexní, ponejvíce nadindividuální a normativní. Snaží se užít co nejmenšího množství informací pro co možno nejširší formulaci. Naproti tomu jsou analytické modely procesuální, obecné, jednoduché, individuální a vysvětlující. Pokoušejí se využít co největšího množství informací k vytvoření co nejstručnější hypotézy.

Analytickými modely se zabývají sociální vědci. Lidé bez tohoto vzdělání znají obvykle jen lidové modely, nanejvýš s nějakou tou cynickou vědomostí. Dokonce i zmínění vědci mají všední život uspořádaný podle svých lidových modelů a nechávají si analytickou prezentaci skutečnosti pouze pro výuku a výzkum. Nepřekvapuje nás to, neboť jsou ve stálém kontaktu s lidmi, kteří užívají lidový model.

Ještě než postoupíme dále, musíme si ujasnit

jedno: Analytické modely nemusí být nutně nadřazeny lidovým. Jejich prospěšnost záleží na účelu a typu situace. Většina sociálních badatelů si ráda namlouvá, že jim analytické modely pomáhají lépe porozumět lidskému chování. To je v určitém ohledu pravda. Poznání analytických modelů pomáhá správně chápat pravé příčiny zvyků a norem, i to, proč nejsou na celém světě stejné. Může pomoci pochopit také to, proč došlo ve vývoji společnosti k určitým změnám. Nemůže ale pomoci člověku lépe vycházet se svým nejlepším přítelem nebo zvládnout největšího nepřítele. Použijeme jednoduchou analogii:

Botanik může znát o stromech téměř vše. Může znát barvu, velikost a tvar všech druhů stromů, může vědět, kdy začínají opadávat. Ale to nezaručuje, že dovede ocenit krásu stromu víc než člověk bez těchto znalostí. Navzdory vědomostem nemůže ani žádný botanik předpovědět, který list spadne první a který poslední. A vědecké znalosti o stromech ještě nikdy nikoho neudělaly šťastným.

I když si rádi myslíme, že znalosti ze společenských věd můžeme na všední život aplikovat lépe než z věd přírodních, pochopení analytických modelů ještě nezaručuje štěstí. Ve skutečnosti jsou asi nejšťastnější ti, kdo o svých lidových modelech nepochybují. Je přece jejich účelem přimět člověka chtít dělat co, co dělat má, a udržet společnost, v níž žije, takovou, jaká byla, když se narodil.

Od analytických modelů očekáváme především toto:

1) Bystří naše pozorovací schopnosti. Vidíme rozdílné chápání reality, doplňující to, nebo odporující tomu, na které jsme zvyklí.
2) Podněcují samostatné myšlení. Vedou k pochybování o hodnotách a soudech, které jsme přijali bez pochybností.
3) Zvyšují porozumění sobě samému. Uvědomíme si, že formování našich vlastních přístupů k životu je silně ovlivněno společností a předky.
4) Pomáhají nám dosáhnout určitého stupně samostatnosti na životních křižovatkách. Dovolí nám připustit pružnost názorů a nor[illegible] našich i celé společnosti.

Aby to vše mohly analytické modely plnit, musí se nutně lišit od lidových.

Kromě už uvedených rozdílů existují ještě další. Víme, že dobrý model zahrnuje strukturu, funkci a proces. Lidové modely většinou užívají jen první dva prvky. Protože jsou stereotypní a normativní, musí prezentovat sebe jako absolutní autoritu, pokud jde o skutečnost. Představa, jak chudě tuto realitu odrážejí, může být začátkem cynického vědění, nebo dokonce základem pro vytvoření analytického modelu. Studium historie by nás mělo zbavovat omezujícího pohledu. Naneštěstí je však školní výuka dějin omezena na výčet akcí malé elity: války, smlouvy, posuny hranic a především letopočty. Historikové samozřejmě vytvářejí modely, prosévají však a interpretují minulost současnými lidovými modely.

Historie by se měla podle sociálních věd pokusit identifikovat ty vzorce v politickém, sociálním a ekonomickém životě společnosti, které se opakují. Měla by zachytit jejich strukturu a funkci

a uvést změny v nich a v jejich částech do souvislostí s dalšími korelujícími a kauzálními faktory. Jen tak lze odhalit proces.

Dobré analytické modely musí proces, tedy přihlédnutí k historii znázorňovaného jevu, obsahovat, nebo aspoň uvést, proč proces a změnu opomíjejí.

Už jsme si řekli, že vše, co známe, se k nám dostává formou modelů. Lidové modely na rozdíl od analytických nepřiznávají za běžných okolností, že jsou modely, ale předstírají totožnost se skutečností. Výrok „Amerika je největší stát na světě" například nedoplňujeme zpravidla větou „domnívám se". Při užívání analytických modelů víme, že jde o domněnky, a objasňujeme tedy co nejvíce své základní předpoklady a předpojatosti. V sociálních vědách má být každé tvrzení podmíněno slovy „domnívám se". To může sice u někoho vzbuzovat rozpaky, ale rozpaky a nejistota jsou počátkem moudrosti.

Kritéria analytických modelů

Při výběru analytických modelů nemusíme hádat. Ty dobré mají určité vlastnosti. Jsou inkluzivní, univerzální, logické, jednoduché, flexibilní, otevřené, prediktivní a experimentální. Čím je větší počet jevů a množství údajů, které může model zahrnout a vysvětlit, tím je užitečnější. Modely, které připouštějí jen málo nebo žádné výjimky, tedy modely univerzální, jsou účelnější než ty, které výjimky mají. (Lidové modely bývají jen zřídka univerzální, logické, flexibilní, otevřené nebo zkusmé, ale mohou být prediktivní.)

Dobré analytické modely jsou vnitřně konzistentní a racionální. Podléhají zákonům logiky a sled všech úvah ústí do očekávaných závěrů. Práce s jednoduchými modely s několika základními premisami je snazší a často užitečnější než užití modelů složitých.

Důležitým kritériem užitečnosti modelu je schopnost přijmout změny, jakmile nové údaje

vyžadují nová vysvětlení. Modely, které nejsou flexibilní, budou mít v rychle se měnícím světě světě vědeckých objevů pravděpodobně malou životnost.

Protože nikdy nemůžeme znát jevy existující mimo dosah naší zkušenosti a našich přístrojů, jsou všechny analytické modely otevřené. I kdyby byl svět uzavřeným determinovaným systémem, nemáme v současné době naději, že dosáhneme úplného a konečného vysvětlení všeho jediným modelem.

Predikce v sociálních vědách neznamená nutně předpovídání budoucích událostí. Kritériem prediktability je schopnost modelu stanovit s určitou přesností, že jestliže jsou v dané situaci určité proměnné, lze zpravidla očekávat také přítomnost jiných.

Analytický model je pouze lidský, omylný způsob nazírání věcí, je tedy vždy podřízen změně a vývoji. V sociálních vědách by neměl být brán žádný model tak vážně, aby nemohl být změněn nebo odložen, když lze vytvořit nový,

účelnější. Vědci, kteří začnou dogmaticky lpět na jednom modelu, trpí „paradigmacentrismem" právě tak jako kterýkoliv úzce smýšlející bigotní člověk, omezený etnocentrismem.